

УДК 82.09

THE BAKHTIN'S CHRONOTOPE CATEGORY AS A MULTILEVEL ABSTRACTION

КАТЕГОРІЯ ХРОНОТОПУ БАХТІНА ЯК БАГАТОРІВНЕВА АБСТРАКЦІЯ

Mitina L.S. / Мітіна Л.С.

с. f.s., as.prof. / к.ф.н., доц.

ORCID: 0000-0003-0060-419X

Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv, Bursatski Uzviz, 4, 61057

Харківська державна академія культури, Харків, Бурсацький узвіз, 4, 61057

Анотація. У роботі розглядається категорія хронотопу у вигляді ієрархічної структури рівнів абстракції з елементами із окремих хронотопів, використаних в роботі Бахтіна "Форми часу і хронотопу в романі". Виділені особливості означених рівнів абстракції, а для третього рівня ієрархії додатково наведена ієрархічна структура типології за родами. Припускається, що розглянута ієрархічна структура категорії хронотопу є відкритою системою і може бути розширена як по горизонталі – додатковими хронотопами і діалогами, так і по вертикалі – новими рівнями їх ієрархії. Показано, що подальший розвиток категорії хронотопу призводить до її трансформації з категорії історичної поетики в загально культурологічну категорію.

Ключові слова: хронотоп, категорія, Бахтін, ієрархічна структура, рівень абстракції, декомпозиція.

Abstract. In this paper we describe the category of chronotope in the form of a hierarchical structure of levels abstractions with elements from the individual chronotopes used in Bakhtin's "Forms of Time and of the Chronotope in the Novel". Features of the specified levels of abstraction are highlighted, and for the third level of the hierarchy the hierarchical structure of typology by genus is given. It is assumed that this hierarchical structure of the chronotype category are an open system and can be expanded horizontally by additional chronotopes or dialogues and vertically - by new levels of hierarchy. It is shown that the further development of the category of the chronotope leads to its transformation from the category of historical poetics into general culturological category.

Key words: chronotope, category, Bakhtin, hierarchical structure, level of abstraction, decomposition.

Вступ. Михайло Михайлович Бахтін (1885–1975) – видатний російський філософ, культуролог, філолог, літературознавець і мистецтвознавець, який створив "певну типологію літературних універсумів, що не зводяться один до одного і розподіляють лінійну історію на блоки, утворені знаковими практиками" [1, С. 13]. Одним з таких універсумів стала категорія хронотопу (дослівно – "часопростір") – "формально змістовна категорія літератури", в якій "має місце злиття просторових і часових прикмет в осмисленому і конкретному

цілому" [2, С. 9–10]. Дослідження хронотопу [2] тривало більше 45 років і було опубліковано вже після смерті автора.

Подальший розвиток теорія хронотопу отримала в працях Р. Барта [3], Ж. Дельоза [4], Ж. Дерріда [5], Д. Лихачова [6], Ю. Лотмана [7], Ю. Манна [8], В. Топорова [9], М. Гайдеггера [10] та ін. На основі великого фактичного і теоретичного матеріалу дослідники виявляють функції художнього часу і простору і особливості функціонування хронотопу в структурі літературного твору, визначають сутність конкретних хронотопів та їх основні характеристики в різних історико-культурних системах і т.д. Однак досліджень хронотопу Бахтіна як ієрархічної системи рівнів абстракції авторських хронотопів виявити не вдалося. Тільки в роботі І. Кудряшова [11] позначені чотири рівні абстракції: мікрохронотопи, дрібні, домінуючі і родові хронотопи з частковою характеристикою окремих елементів перших двох рівнів і без конкретики останніх. При цьому наголошується, що "Бахтін не дає чіткого і системного визначення поняття хронотопу", тому що "відштовхуючись від початкових зауважень, переходить до чергування ілюстративних прикладів і наступних узагальнень "[11].

Останнє зауваження висловлює досить поширену думку, але його слід розглядати, на наш погляд, як особливість стилю Бахтіна, який використовував безліч прикладів і пояснень для характеристики суттєвого взаємозв'язку тимчасових і просторових відносин. Вчений пояснював "відому внутрішню незавершеність" багатьох своїх думок незавершеністю "не самої думки, а її вираження і викладення", підкреслюючи свою "любов до варіацій і до різноманіття термінів до одного явища" і до "множинності ракурсів" [12, С. 380]. Ці "різноманіття" і "множинність" Бахтіна в достатній мірі присутні в його дослідженні хронотопу [2] для побудови ієрархічної структури рівнів абстракції останнього. Слід зазначити, що сам автор в первинному варіанті (1937-1938) докладно розглядав тільки хронотопи двох рівнів абстракції, причому верхній рівень відповідав главам його нарисів. Ця частина рукопису була повністю перероблена в 1973, а до неї було додано "Заключні зауваження",

що включають коротку характеристику різних хронотопів інших рівнів абстракції, але без формалізації ієрархії всіх зазначених рівнів: "ми тільки назвемо і ледь торкнемося деяких хронотопічних цінностей різних ступенів і обсягів" [2, С. 177].

Мета роботи – декомпозиція категорії хронотопу Бахтіна у вигляді ієрархічної структури рівнів абстракції з елементами із окремих хронотопів, використаних автором "літературно-художнього хронотопу" в його ключовій роботі "Форми часу і хронотопу в романі" [2].

Основний текст

Хронотоп літературного твору, або художній хронотоп, "визначає художню єдність літературного твору в його відношенні до реальної дійсності". А у зв'язку з тим, що "всі часово-просторові визначення в мистецтві і літературі невід'ємні одне від одного і завжди емоційно - ціннісно забарвлені", то "живе художнє споглядання" і "схоплює хронотоп у всій його цілісності і повноті". В абстрактному аналізі "ціннісний момент" може бути "виділено з цілого художнього хронотопу", який можна розглядати як сукупність хронотопів "кожного мотиву" і "кожного відокремлюваного моменту художнього твору" [2, С. 176–177], або кожного рівня абстракції. Вказану сукупність хронотопів Бахтіна представимо у вигляді наступної ієрархічної структури.

1-й рівень абстракції – хронотопи автора (виконавця) [2, С. 187–192], читача (слухача) [2, С. 187–192], взаємодії (діалогу) елементів [2, С. 186–191].

2-й рівень абстракції – хронотопи зображеного в творі світу [2, С. 187–188], зображуючого (реального) світу [2, С. 187–188], взаємодії (діалогу) елементів [2, С. 186–190].

3-й рівень абстракції – хронотопи античного роману (авантюрний роман випробування, або грецький роман [2, С. 11–38], авантюрно-побутовий роман [2, С. 38–57], біографічний роман [2, С. 58–74]), роману бароко [2, С. 16, 22, 34], історичного роману [2, С. 22], готичного роману [2, С. 22], античного географічного роману [2, С. 30], лицарського роману [2, С. 80–84], дантівський (вертикальний) [2, С. 84–87], крутійського роману [2, С. 87–95], раблезіанський

[2, С. 95–157], епічний [2, С. 31, 90], ліро-епічний [2, С. 29, 37], поетичний (ліричний) [2, С. 90], драматичний [2, С. 31, 90], взаємодії (діалогу) елементів [2, С. 186–187].

4-й рівень абстракції – хронотопи античної площі (агори) [2, С. 60, 90], біографічного часу і простору (внутрішній простір дворянських будинків і садиб) [2, С. 183–184], будинку і садиби [2, С. 183], війни [2, С. 35–36], вітальні-салону [2, С. 180–181], викрадення [2, С. 25], випробування [2, С. 34–35], впізнання та невпізнання [2, С. 22–24], втечі [2, С. 24], втрати та набуття [2, С. 22–23], вулиці і площі [2, С. 183], замку [2, С. 179–180], зустрічі [2, С. 22–25, 177], карнавального часу (карнавально-містерійна площа) [2, С. 183], любовно-ідилічний (перша зустріч, раптова любов, любовна туга, перший поцілунок та ін.) [2, С. 29–30], метаморфози (перетворення) [2, С. 39–49], містерійного часу (карнавально-містерійна площа) [2, С. 183], пастушачо-ідилічний (буколічний) [2, С. 29], переслідування [2, С. 25], полону і в'язниці [2, С. 25], порогу (кризи і життєвого перелому) [2, С. 182], пошуків і знаходження [2, С. 22–23], природи [2, С. 184], провінційного містечка [2, С. 181–182], розставання (розлуки) [2, С. 22], сімейно-ідилічний [2, С. 184], сімейно-родовий [2, С. 65], сходів, передній і коридору [2, С. 183], театральний (лялькового театру) [2, С. 95], трудової ідилії [2, С. 184], фольклорний [2, С. 74–80, 138–156], чужого світу [2, С. 14, 27–29, 179], шляху [2, С. 24, 177–179], взаємодії (діалогу) елементів [2, С. 186–187].

5-й рівень абстракції – хронотопи "істотної" події, що є такою "саме завдяки особливому згущенню і конкретизації прикмет часу на певних ділянках простору "[2, С. 184], "події криз, падінь, воскресінь, оновлень, прозрінь, рішень, що визначають все життя людини" [2, С. 182]; "сполучної" події, що дається "в формі сухого інформування та повідомлення" [2, С. 184–185], події "повсякденно-життєвого циклічного побутового часу" [2, С. 182]; художньо-літературного образу, що "зображує просторово-чуттєві явища в їх русі і становленні" [2, С. 186]; взаємодії (діалогу) елементів [2, С. 186–187].

6-й рівень абстракції – хронотопи слова як основної структурної одиниці мови твору [2, С. 185]; внутрішньої форми слова, тобто "та ознака, що опосередковує, за допомогою якої початкові просторові значення переносяться на тимчасові відносини" [2, С. 185]; художньої мови "як скарбниці образів" [2, С. 185], взаємодії (діалогу) елементів [2, С. 186–187].

Висновки

Виділені рівні абстракції хронотопу мають наступні особливості:

- кожен хронотоп взаємодії (діалогу) елементів включає хронотопи двох типів: горизонтального (внутрішньорівневого) і вертикального (міжрівневого) діалогу,
- хронотопи вищого рівня використовують хронотопи нижчого рівня,
- хронотопи вищого рівня недоступні хронотопам нижчого рівня,
- хронотопи нижчого рівня можуть використовуватися декількома хронотопами вищих рівнів,
- хронотопи вищого рівня можуть використовувати кілька хронотопів нижчих рівнів.

Окремо відзначимо 3-й рівень ієрархії, що складається з хронотопів жанрів, які представляють собою за Бахтіним "певні, відносно стійкі тематичні, композиційні та стилістичні типи висловлювань" [12, С. 11].

Типологія наведених жанрів за родами може бути представлена у вигляді наступної ієрархічної структури:

- епічні – роман (античний, авантюрний випробування, авантюрно-побутовий, біографічний, географічний, готичний, історичний, дантівський, крутійський, раблезіанський, лицарський),
- ліричні,
- ліро-епічні,
- драматичні.

Розглянуті в роботі жанрові хронотопи, як впливає з її назви, є "специфічними романо - епічними" і "лежать в основі певних різновидів

романного жанру, що сформований і розвивається протягом століть" [2, С. 184–185].

Наведена ієрархічна структура категорії хронотопу є відкритою системою і може бути розширена як по горизонталі – додатковими хронотопами і діалогами, так і по вертикалі – новими рівнями їх ієрархії. Дослідження конкретних літературних творів з використанням хронотопічного аналізу як "серйозна робота з вивчення форм часу і простору" наповнює категорію хронотопу новими смислами і, на думку Бахтіна, "в своєму подальшому розвитку доповнить і, можливо, істотно виправить подані нами тут характеристики" [2, С. 11].

Подальший розвиток категорії хронотопу Бахтіна, що була спочатку категорією історичної поетики, призводить до її трансформації в категорію культурологічну, адже, на думку автора, "галузь літератури і – ширше – культури (від якої не можна відокремити літературу) становить необхідний контекст літературного твору і авторської позиції в ньому, поза яким не можна зрозуміти ні твору, ні відображених в ньому авторських інтенцій", але цей процес входить в "особливу смислову сферу, що виходить за рамки нашого чисто хронотопічного розгляду" [2, С. 189–190].

Література:

1. Кристева Ю. Избранные труды : Разрушение поэтики. – М. : РОССПЭН, 2004. – 656 с.
2. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе: Очерки по исторической поэтике // Бахтин М.М. Эпос и роман. – СПб. : Азбука, 2000. – С. 9–193.
3. Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов // Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму. – М : Прогресс, 2000. – С. 196–238.
4. Делез Ж. Логика смысла. – М. : Раритет, 1998. – 480 с.
5. Философия и литература. Беседа с Жаком Деррида // Жак Деррида в Москве: деконструкция путешествия. – М. : Культура, 1993. – С. 151–186.
6. Лихачев Д.С. Поэтика художественного времени. Поэтика художественного пространства // Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – Л. : Худож. лит., 1971. – С. 231–405.

7. Лотман Ю.М. Художественное пространство в прозе Гоголя // Лотман Ю.М. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – М. : Просвещение, 1988. – С. 251–292.

8. Манн Ю.В. Заметки о "неевклидовой геометрии" Гоголя, или "Сильные кризисы, чувствуемые целой массой" // Вопросы литературы. – 2002. – №4. – С. 170–200.

9. Топоров В.Н. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. – М. : Наука, 1983. – С. 227–284.

10. Хайдеггер М. Исток художественного творения // Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет. – М. : Гнозис, 1993. – С. 47–116.

11. Концепция хронотопа М.М. Бахтина: история, сферы применения и перспективы исследования [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ling-expert.ru/conference/langlaw4/kudryashov_bessonowa.html.

12. Бахтин М.М. Из записей 1970-1971 годов // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М. : Искусство, 1986. – С. 355–380.

References:

1. Kristeva YU. Izbrannye trudy : Razrushenie poetiki. – М. : ROSSPEN, 2004. – 656 p.

2. Bahtin M.M. Formy vremeni i hronotopa v romane: Ocherki po istoricheskoy poetike // Bahtin M.M. Epos i roman. – SPb. : Azbuka, 2000. – p.9–193.

3. Bart R. Vvedenie v strukturnyj analiz povestvovatel'nyh tekstov // Francuzskaya semiotika: Ot strukturalizma k poststrukturalizmu. – М : Progress, 2000. – p. 196–238.

4. Delez ZH. Logika smysla. – М. : Raritet, 1998. – 480 p.

5. Filosofiya i literatura. Beseda s ZHakom Derrida // ZHak Derrida v Moskve: dekonstrukciya puteshestviya. – М. : Kul'tura, 1993. – p. 151–186.

6. Lihachev D.S. Poetika hudozhestvennogo vremeni. Poetika hudozhestvennogo prostranstva // Lihachev D.S. Poetika drevnerusskoj literatury. – L. : Hudozh. lit., 1971. – p. 231–405.

7. Lotman YU.M. Hudozhestvennoe prostranstvo v proze Gogolya // Lotman YU.M. V shkole poeticheskogo slova: Pushkin. Lermontov. Gogol'. – М. : Prosveshchenie, 1988. – p. 251–292.

8. Mann YU.V. Zаметки о "неевклидовой геометрии" Гоголя, или "Сильные кризисы, чувствуемые целой массой" // Voprosy literatury. – 2002. – №4. – p. 170–200.

9. Toporov V.N. Prostranstvo i tekst // Tekst: semantika i struktura. – М. : Nauka, 1983. – p. 227–284.

10. Hajdegger M. Istok hudozhestvennogo tvoreniya // Hajdegger M. Raboty i razmyshleniya raznyh let. – М. : Gnozis, 1993. – p. 47–116.

11. Konceptiya hronotopa M.M. Bahtina: istoriya, sfery primeneniya i perspektivy issledovaniya. URL: http://www.ling-expert.ru/conference/langlaw4/kudryashov_bessonowa.html.

12. Bahtin M.M. Iz zapisej 1970-1971 godov // Bahtin M.M. Estetika slovesnogo tvorchestva. – М. : Iskusstvo, 1986. – p. 355–380.